

УДК 32.019.5+316.334.3

Безклубенко С. Д.,
доктор філософських наук, професор
Київського національного університету культури і мистецтв

ПОЛІТИКА ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Стаття присвячена аналізу того явища, що означається словом політика, як особливого продукту соціокультурного розвитку людства. Відстежуються передумови та перебіг процесу виникнення політики, етимологія основного та похідних і «дотичних» понять греко-римського та слов'янського походження.

Ключові слова: поліс, цивітас, цивіліс, комюніті, громада, громадянське суспільство, держава, комонвелтс (загальне благо), влада, громадська думка, паблік рілейшенс, мистецтво організації громадської думки.

Статья посвящена анализу явления, обозначаемого словом политика как особого продукта социокультурного развития человечества. Отслеживаются предпосылки и процесс возникновения политики как специфического явления социальной культуры, рассматривается этимология основного и производных, а также «эквивалентных терминов и понятий греко-римского и славянского происхождения.

Ключевые слова: полис, цивитас, цивилис, коммюнити, община, гражданское общество, государство), комонвелтс (общее благо,) власть, общественное мнение паблик рилейшенс, искусство организации общественного мнения.

The article is given up to the analysis of the issue, which is defined as policy as a special product of sociocultural development of humankind. The preconditions and the course of emergence of politics, etymology of the main, derivative and related terms of Greek, Roman and Slavonic origin.

Key words: policy, civitas civilis, community, society, civil society, state, commonweal, power, public opinion, public relations, the art of organization of public opinion.

Про «політику», з античних часів і до наших днів, написано «гори» текстів. При цьому явище, означуване цим словом, розглядали, як правило, під певним «кутом зору» – з того чи іншого «боку»: як особливий спосіб життєдіяльності людей (Аристотель); як особливий тип соціальних стосунків: «друг–ворог» (К. Шмідт); як механізм контролю за ресурсами (Д. Хелд); як діяльність із самостійного керівництва (М. Вебер), як сферу конфлікту та злагоди у боротьбі за владу (М. Дюверже), як спосіб заміщення власної неповноцінності (Г. Ласуел), як діяльність із виробництва та споживання інформації (Е. Тоффлер), як особливий вид комунікації; як ставлення до влади, її організації та напрямків життєдіяльності тощо. Проте ніхто досі не розглядав політику як соціокультурне явище, як особливий продукт соціокультурного (цивілізаційного) розвитку людства. Цим і зумовлений вибір теми дослідження.

Мета ж даної статті – з'ясувати причини та конкретно-історичні умови (передумови) появи (виникнення) політики як особливої суспільної інституції.

Щоб знайти відповідь на це питання, вдамося до випробуваного методу: відшукаємо для початку «шкаралупку» того «яйця», з якого «вилупилося» це дивовижне явище, а потім розглянемо, як відбувався процес його народження.

Перша частина завдання виявляється доволі простою. Слово *політика* (гр. – *πολιτεία*) своїм походженням завдячує означенню міста – *ρόλις* (поліс).

А що означає, тобто – що саме означає це слово? Який зв'язок з містом як таким – тобто певною територією, на якій проживають люди, – має те явище, що означається словом «політика»?

Відповідь не надто проста, проте однозначна: зв'язок тут *генетичний*. Бо місто і являє собою оте «яйце», у якому визріло і з'явилося на світ це загадкове явище, яке й успадкувало свою назву від означення «місця» народження: *поліс – політика*.

Іншими словами: саме появою міст в процесі соціокультурного розвитку людських спільнот і зумовлено (*спричинено*) виникнення *політики* як соціокультурного явища.

До виникнення *міст* (від *мостити* – облаштовувати), або, що те саме, *городів – градів* (від *городити, огороджувати, вигороджувати*), люди, навіть тоді, коли переходили від *кочового* до більш-менш (чи навіть переважно) *осідлого* способу життя, розселялися розрізнено («острівно», «хуторно»): окремими *сім'ями, родами, племенами*. За цих умов суспільний устрій, тобто спосіб людей життя у колективі, починаючи від характеру занять і закінчуючи з'ясуванням особистих стосунків, визначався традицією, звичаєм. У разі виникнення спірних питань справу залагоджував *старійшина*. Поява міста – як *місця спільного проживання представників різних родів та племен* – докорінно змінила ситуацію. Фактично виникала нова історична спільнота, принципово відмінна від колишньої родоплеменної, заснованої на кровній спорідненості.

Вихідці з різних родів і племен принесли з собою свої традиційні правила вирішення проблем, які виникають між людьми у спілкуванні. Однак у нових умовах вони не мали й не могли мати загального визнання. То ж, аби не тільки уникнути «війни всіх проти всіх», але й забезпечити належні умови для спільного виживання, людям необхідно було віднайти нові, адекватні умовам, що склалися, принципи унормування життєвоважливих відносин та налагодити механізми нагляду за їх упровадженням і дотриманням членами спільноти.

Ось оцей самодіяльний процес віднайдення, апробації й утвердження правил («законів») *співжиття у громаді (тобто суспільстві, заснованому на відмінних від сімейно-родоплеменних зв'язків і стосунків)* й набув назву «політика».

Рівень *цивілізованості* (від лат. *civilis* – шанобливий, ввічливий, привітний, доброзичливий) цих правил і, відповідно, їх дотримання членами суспільства отримав згодом назву «політична культура».

Форма ж людського співжиття, що прийшла не стільки на зміну, скільки на доповнення традиційного проживання сім'ями, родами, племенами, стала називатися громадянським (від громада – зібрання, збори) суспільством.

«Громада» як продукт соціокультурного розвитку. Мешканці міст, що виникли попри свої родові, кланові, племенні «прізвища», «прозвиська» та «титули», стали міщанами. Тобто, жителі Львова, Чернівців, або Ужгорода, які прибули з навколишніх країв, не перестаючи бути лемками, бойками, гуцулами, буковинцями, волиняками, подолянами чи волощучками та мазурами, стали «містянами». Подібно до тогочасних загальних означень міст, у Греції жителів міст називали *πολίτης* (політес), у Римі – *civis* (цивіс). Звичайно, коли замість загального, невизначеного означення «місто» вживали їхні власні назви (Рим, Афіни, Київ, Новгород тощо), відповідного «прізвиська» зазнавали й міські жителі: римляни, кияни, новгородці і т. п.

Первісні означення стихійно утворених *міських спільнот* здебільшого співпадали з найменуваннями місця виникнення. Слова *πολις* (у греків), *civitas* (у латинян) означали «місто» і ту *людську спільноту*, яка там мешкала. Подібно, як і у нас. У марксистських твердженнях про протистояння «міста» і «села» та експлуатацію першим другого (при капіталізмі) та про «іхню», тобто робітників і селян, нібито «дружбу» при соціалізмі!.. Та й нині часто-густо вживають назву міста у значенні його *жителів*, коли кажуть, наприклад, що «Львів виступив на підтримку Майдану» або: «Київ віддав перевагу тандему Кличка – Порошенка» тощо¹.

Із часом, з осмисленням своєрідності нововиниклих спільнот, відмінності їхнього *устрою* від *ладу* традиційних гуртів (сімей, родин, племен тощо) з'явилися і нові словесні їх означення. Уже не за *місцем* проживання – міщани (містяни), а за *типом, характером* цього устрою: *комуна* (від лат. *commune* – *спільний*) і похідні від нього у «романських» мовах, *община* та «однокореневі» (*orsina* – у хорв.) і рівнозначні (*задруга, заєдниця* тощо) у деяких інших слов'янських; у нас – *община, мир, громада*. Пригадуєте Шевченкове: «треба миром, громадою обух сталить та добре вигострить сокиру та й заходиться вже будить» «хиренну волю» яку «приспав цар Микола»?

Так виникло *громадянське суспільство*.

Якщо *«певна кількість людей так об'єднана в одну громаду що кожний з них відмовляється від своєї виконавчої влади, притаманної йому за законом природи, і передає її спільноті, то тоді, і тільки тоді, існує політичне, або громадянське, суспільство»* [2, с. 312].

Вираз *«громадянське суспільство»* первісно означав не що інше, як *суспільство, засноване на засадах рівності усіх людей як жителів даного регіону (міста, села, країни) незалежно від приналежності за походженням чи шлюбними зв'язками до будь-яких родин, племен, «кланів»*. Згодом, коли був утворений особливий орган для централізованого управління життям громади («уряд»), терміном *«громадянське суспільство»* стали означувати також незалежні від цього органу *громадські структури*.

Держава як продукт соціокультурного розвитку. В усі часи помисли найсвітліших умів були спрямовані на пошуки й утвердження такого суспільного ладу, який би забезпечував рівність і можливості досягнення добробуту для всіх і кожного члена громади. Та, на жаль, як свідчить історія, громадянське суспільство не відразу

¹Коли зміст поняття громада, яке початково мало своїм денотатом фізично осягнену сукупність людей конкретного міста чи села, розширився до обсягів уявленої спільноти цілого регіону чи навіть країни, назви міст стали використовуватися і як символи цих регіонів чи країн. Так, коли кажуть, наприклад, що «Москва підтримує сепаратистів на Донбасі», то мають на увазі не тільки це місто, а всю країну, столицю і символом якої є Москва.

найкращим чином впоралося із завданнями, як у справі віднайдення надійних механізмів громадського самоуправління, так і створення авторитетної *суспільної інституції* (органу, структури), яка гідно замінила б особистий *авторитет* колишніх *старійшин*.

Навіть через півтора тисячоліття після виникнення громадянського суспільства деякі мислителі продовжували вважати, що ідеальним варіантом є самоврядування громади, яке розглядали як бездержавність. «*Суспільний лад без наявності державної влади*, – вважав англійський мислитель XVIII ст. Давид Юм, – *найбільш природний стан людей*, він має залишатися таким і при об'єднанні багатьох родів, надовго переживаючи перше покоління. Тільки зростання багатства та володінь може примусити людей розлучитися з цим ладом» [6, с. 656].

Проте співвітчизник Давида Юма – Джон Лок, який жив у XVII ст., ідеї якого згодом лягли в основу американської Декларації про незалежність і Конституції США, дотримувався іншої думки щодо «державності». Для означення цього соціокультурного явища – цієї людської спільноти, він пропонував поняття *commonweal* (*загальне благо, благо для всіх*).

«Вживаючи у цій праці термін *commonwealth*, – пояснював Лок, – я маю на увазі не демократію або яку-небудь іншу форму правління, а незалежну спільноту (*an independent community*), тобто ту, яка не є частиною ще більшої спільноти. У латинян вона називалася «*civitas*»; цьому слову у нашій мові відповідає *commonwealth* (*загальне благо, тобто благо для всіх*). Вжите коректно, воно більш точно означає таку спільноту людей, тоді як англійські слова *community* (громада) чи *city* (місто) його не виражають, бо вони можуть бути упорядковані «одному» урядові, а слово *city* у нас має цілковито інше значення, ніж *commonwealth*. То ж для запобігання двозначності хай буде мені дозволено я стараюсь використовувати слово *commonwealth* у тому значенні, яке я роз'яснив і в якому, як я виявив, його вживав король Джеймс I. і яке, я вважаю, є його істинним значенням. Якщо воно вам не подобається, у вашій волі запропонувати щось ще. Якщо віно замінить його більш точним словом»².

Як бачимо, попри всі намагання Локу не поталанило. По-перше, не закріпилося пропонуване ним означення того явища, яке у нас заведено називати «державою»: його означають переважно словом *state* (надзвичайно багатозначним. (понад 20 позицій). Похідними від цього латинородного слова користуються також французи, іспанці, німці й інші наші європейські сусіди. Американці, крім слова «*state*», вживають також «*потауга*» (*power*) та «*нація*»: *fathers of nation* («*батьки нації*») – величають вони основоположників незалежності США; росіяни ж називають це явище – «*государством*». А головне, у чому не «поталанило» Локу, – не здійснилася його мрія, аби це утворення, ця соціальна інституція стала *благом для всіх*. Хоча, справедливості

²З огляду на те, що в російському перекладі (3:338) думка Лока виявилась істотно спотвореною, я подаю власний переклад цього розділу у праці Лока, яку подано в Інтернеті:

I use 'commonwealth' throughout this work to mean (not a democracy or any other specific form of government, but more generally) any independent community – that is, any community that is not part of a larger political community. The Latin word for this was *civitas*, for which the best English translation is 'commonwealth'. Used correctly, it expresses such a society of men, which 'community' and 'city' in English do not – for there may be subordinate communities under a single government, and we use 'city' to mean something quite different from 'commonwealth'. So please let me avoid ambiguity by using the word 'commonwealth' in the sense I have explained, the sense in which I find it used by King James I – what I think to be its genuine sense. If you don't like it, feel free to substitute something else.

ради, слід визнати: у його пропозиції міститься зародок ідеї соціально орієнтованої держави.

Застереження Лока, щодо можливості існування кількох незалежних громад, підпорядкованих одному уряду, «у державі можуть бути підпорядковані громади», свідчить про те, що він не розрізняв чітко понять «держава» та «країна», проте Давид Юм, вочевидь, мав на увазі не «країну», а «владу» в країні. До речі, сплутування понять *країна* та *держава* часто-густо трапляється й у нас, коли, наприклад, використовують ці слова як синоніми, і кажуть щось на зразок: «у нашій державі помірний клімат» чи «сьогодні у нашій державі повсюди сонячно». Але ж ми інстинктивно відчуваємо, що *клімат* стосується *країни*, а не *держави* (якщо, звісно, не йдеться про метафору – політичний, морально-психологічний і т. п. «клімат»).

Зазначене вище *словесне різноголосся* свідчить про відмінність у розумінні «природи», тобто *соціокультурного змісту* того явища, яке прагнуть означити словом держава та «еквівалентними» йому. В одному випадку мають на увазі цілу країну, у якій проживають люди, об'єднані чи то спільністю походження (*нація*), чи то способом господарювання (*господарство – государство – господар – государь – господь*), в іншому – силу (*power*), яка «об'єднує». У цьому зв'язку видається не зайвим зазначити, що у більшості випадків вербального означення цього загадкового явища («держави–країни») «просвічує» відтінок *володіння, владарювання*: «владсть», «влада», а також і «держава» (*держати* – синонім слова *володіти*).

Держава, отже, – це те, чим *володіють*, що «*держать*»? Відтак постає питання про суб'єкта цього «володіння»: *хто, як і чому* його «держить»?

Так чи інакше в деталях, а по суті йдеться про *урядування* (уряд), *управління* (*правительство*) життям суспільства (реальної громади окремого поселення чи уявленої громади всієї країни) з одного (єдиного) центру. У будь-якому разі ця сусоціальнокультурна інституція для ефективного здійснення функцій управління (урядування) повинна мати належні «пристрої» – органи законодавчої, виконавчої влади, незалежну судову систему та засоби контролю і безпеки (правоохоронні засоби).

Уся дотеперішня історія засвідчує протиборство щодо цього трьох тенденцій: незалежного самоврядування громади, централізованого управління її життям і в різних комбінаціях поєднання того й іншого. Від початку виникнення громадянського суспільства однозначно домінувала перша з них. І минуло чимало сотень, тисяч років фактично одноосібного владарювання різних «самодержців» – царів, деспотів, тиранів, князів, ханів та королів, поки визріли ідеї народовладдя, громади сповнилися мужності та сили, а політики – мудрості, щоб знайти відповідний баланс. Щоправда, відбулося це не скрізь і всюди, подекуди й досі процес триває й видається ще вельми далеким від завершення.

Але там, де це відбулося, сталося воно, насамперед, завдяки громаді, її прагненню, її думці.

А сталося це вперше, як і багато чого іншого в європейській історії, у Давній Греції, в Афінах. «Зерна афінської демократії, – стверджує Норман Дейвіс, були посіяні ще» у VI ст. до н.е.: «народні збори – *еклесію* (гр. *Εκκλησία*), – що збиралася на майдані Пнікс (поряд з Акрополем,) – заснував *Солон*» [1, с. 147].

«Сходки» для вирішення різних справ у *грецьких племенах* були добре відомі ще з гомерівських часів. Однак їх політична роль в Афінах VIII–VII ст. до н. е. була незначною. Проводилися вони за бажанням знаті, відіграючи роль одного з інструментів її панування. За Солона (640–635 – 559 рр. до н. е.) ситуація змінилася. На *Народних зборах* стали обговорювати важливі державні справи, ухвалювати закони, зокрема, й спрямовані проти свавілля нобілітету. Народними зборами була *легітимізована* і ціла серія реформ Солона. У тому числі затверджений новий *соціальний лад*. Загальне підвищення ролі середніх верств громадянства сприяли перетворенню Народних зборів у повноважний орган державного управління.

Солон започаткував і створення апарату управління (державної бюрократії). Для поліпшення організації роботи Народних зборів Солон засновує нову Раду (гр. *Βουλή* – *Буле*), що складалась із 400 осіб (обирались по 100 представників від кожної *філи*³), і керувала підготовкою справ для розгляду на Народних зборах, крім того вирішувала деякі поточні справи державного управління. Підвищення ролі Народних зборів і заснування *Ради чотирьохсот* привели до обмеження функцій аристократичного *Ареопагу*.

Заснований був також *громадський орган* державного контролю – своєрідний *суд присяжних (гелієя*⁴) – колегія, що складалась з великої кількості суддів, *обраних від усіх верств громадян*. Ця колегія уповноважена була перевіряти звіти посадових осіб, розглядати різні конфлікти громадян. Це був найдемократичніший серед усіх державних органів.

Для керівництва фінансовою діяльністю поліса, тобто *міської громади*, що дедалі ускладнювалася, були встановлені нові посади *казначейів, полетів* (здавали в оренду державне майно), *коллакретів* (слідкували за фінансовим забезпеченням жертвоприношень). Поліцейські функції здійснювала колегія з 11 осіб.

Сутність нововведень Солона полягала в організації такого типу управління, у здійсненні якого могли брати участь широкі верстви населення (афінського демосу). Лад, при якому в державному управлінні можуть брати участь широкі верстви народу, відтоді йменується *демократією*⁵.

Основи саме такого ладу вперше в історії заклав Солон. Повного ж розквіту *афінська демократія* досягла в наступних V–IV ст. до н. е. Основою і першоджерелом такої, *демократичної*, влади були Народні збори.

Одним з наступників і продовжувачів справи Солона став Клісфена (VI ст. до н. е.), який, спираючись на волю народу, *остаточно підірвав традиції племінної організації міської влади і домігся перетворення міської спільноти на єдину громаду*. Домігшись передання верховної влади Народним зборам, він одержав повноваження здійснювати ще ширші реформи, в тому числі адміністративно-територіальні та політичні. В їх результаті чотири старі *родові філи* були замінені десятима *територіальними*. Клісфен також зміцнив *деми* (округи), на які поділялися філи, і *надав право голосу* всім вільним

³ Гр. *φύλη* – *рід, плем'я, коліно*: найдавніший підрозділ грецького люду, що утворився завдяки об'єднанню родів (племен). Спартанці поділялись на 3 філи, афіняни за часів Солона – на 4, за Клісфена – на 10.

⁴ Від *κέλευθ* – *наказувати, веліти, спонукати, радити, пропонувати (особливо закон), поганяти*.

⁵ Від *δήμος* – *народ* + *κράτος* – *сила, влада, потужність*.

жителям афінських територій. Крім того він увів до складу *Буле* (Ради) ще сотню членів (рада виконувала функції керівного органу, зокрема пропонувала *порядок денний народних зборів*) і запровадив *правний остракізм*⁶. За все це Клісфен цілком заслужено зажив слави «*творця мистецтва організовувати громадську думку*»⁷ [1, с. 147].

На жаль, ні як політична ідея, ні як суспільна практика народовладдя не користувалося повагою та підтримкою античної інтелектуальної еліти. Платон вважав, що демократія означає урядування некомпетентних людей, Арістофан уїдливо висміював «того затятого діда – Демоса». Можливо, й через це грецька демократія, проіснувавши 185 років.

Вона загинула, але не вмерла, не щезла, залишивши по собі, мов спалах комети у космічному просторі, яскравий історичний слід.

Народним трибунам судилося відіграти в історії Риму значну роль як виразника, більш того: *організатора громадської думки*. Серед багатьох славних імен майстрів цього мистецтва особливо виділяється історія братів Гракхів...

Демократія не переважала там, де народилася. Нею не захоплювалися ні грецькі, ні римські мислителі. Можливо, саме тому про неї «майже не згадували понад тисячу років», – твердить Норман Дейвіс і далі зауважує: «Демократія сучасної Європи бере свій початок здебільшого від народних зборів, скажімо, таких, як у вікінгів, від парламентів, що їх скликали середньовічні монархи, та від середньовічних міст-республік». (16148) Це не зовсім справедливе зауваження. Афінське розуміння *верховенства Народних зборів*, у яких репрезентовані всі громадяни, мало свої аналоги у середньовічному Новгороді, Угорщині та Польщі – у політичних системах, де не було спадкової одноосібної влади.

Але загалом оцінка справедлива. Варто додати лише, що в періоди, коли через історичні обставини занепадала демократія, як і торгівля, зазнавало кризи (через відсутність затребуваності) й мистецтво організації громадської думки.

Суверенність громадської думки. Очевидно, що «громадська думка» – це те, що *думає* («взагалі» чи з якогось конкретного приводу) *громада* (міста, села чи країни загалом), принаймні – більша частина її членів.

Аналіз наукової літератури підтверджує цю очевидність: *громадська думка* – це інтегрована (узагальнена) форма думок багатьох окремих людей про події та факти

⁶ Гр. *ὄστρακισμός* – «виганяти засобом голосування черепками» (від *ὄστρακον* – черепок). «Остракізму» піддавалися ті громадяни, які через свій вплив та могутність вважались небезпечними для демократичних свобод. Рішення народних зборів вважалося правомочним, якщо проголосувало не менше 6000 громадян.

⁷ Тут видається доречним прояснити важливе непорозуміння, яке стосується словесного означення мистецтва організації громадської думки. Йдеться про так званий *niap*. Це неологічне слово являє собою озвучення англійської аббревіатури PR, розшифрування якої (*public relation*) перекладається як «*ставлення громадськості*». Ця фраза, що первісно пролунала як проста вказівка на важливий чинник – «*ставлення громадськості!*» – на шляху здійснення певних намірів; чи то перешкода, яку треба подолати, чи то союзник, якого слід злучити, згодом стала слугувати сленговим означенням діяльності (мистецтва) з організації громадської думки. Українською мовою фразу *public relation* (дослівно *ставлення громадськості*) переклали як «*зв'язки з громадськістю*» і стали широко використовувати її як назву діяльності, тобто мистецтва, організації громадської думки.

Виникнення цієї «енігми» (загадкової назви) з формального боку виглядає як результат неточного перекладу англійської фрази, у якій нема жодної згадки про якісь зв'язки. Спотворене ж витлумачення змісту цієї фрази «*Зв'язки з громадськістю*», являє собою результат свідомого чи підсвідомого, але лукавого прагнення щось приховати, принаймні щось не домовити. Які – такі «зв'язки»? Чії «зв'язки»? Заради чого «зв'язки»? Якесь таємнича загадковість; такий собі «іжак у тумані», замість чіткого означення важливої галузі соціокультурної діяльності

суспільного життя, у яких прямо чи опосередковано відображаються інтереси більшості суспільства.

Отож громадська думка являє собою вияв *суспільної свідомості*. А суспільна свідомість як відомо, існує не тільки на двох, так би мовити, «рівнях»: (*науково-теоретичному та буденному*), але й у двох принципово відмінних формах: у більш-менш жорстко фіксованому вигляді (твори науки, філософії, релігії, мистецтва) та як *живий процес* осмислювання людьми свого життя. Зрозуміло тому, що на відміну від науки, мистецтва, філософії, у творах яких відображені результати тривалих спостережень і спеціальних досліджень, що мають статус (принаймні претендують на нього) більш-менш усталених, коли не остаточних істин, вияви громадської думки мають *часовий, ситуативний характер*. Сформована під впливом умов життя, які іноді мають тимчасовий, «перехідний», характер, під враженням від тих чи тих подій, які можуть бути цілком випадковими, в результаті побіжних спостережень, а не цілеспрямованих досліджень, *громадська думка* загалом слабо структурована, може містити та химерно поєднувати судження й оцінки філософського, політичного, правового, естетичного, релігійного змісту тощо, які можуть бути і хибними. Наприклад, громадська думка Німеччини 30-х рр. ХХ ст, або путінської Росії початку ХХІ ст.

Проте є галузь – у якій присуд громадської думки є безпомилковим – морально-етична сфера життя людей.

Згаданий вище прихильник «бездержавного» самоуправління громади Давид Юм писав: «На випадок, якщо мої судження, котрі я вважаю цілком переконливими», видалися не зовсім такими, я вдамся до авторитетів і доведу на підставі загальної згоди людського роду, що обов'язок підкорення уряду не має своїм джерелом обіцянки підданих. Хай не дивуються тому, що, хоча я весь час прагнув побудувати свою систему виключно на переконаннях чистого розуму і майже ніколи не цитував суджень навіть філософів та істориків з будь-яких питань, я тепер *апелюю до авторитету народу і протиставляю думку натовпу філософським міркуванням. Бо треба зауважити, що думки людей у даному разі мають особливу авторитетність і є здебільшого непогрішними. Розрізнення морального Добра і Зла мають своїм джерелом те задоволення чи страждання, які надають нам спостереження... відомого характеру (мається на увазі політика, промовця – С. Б.); а оскільки це задоволення не може бути невідомим тій особі, яка його відчуває, то в кожному характері міститься рівно стільки порочності чи добродетельності, скільки кожна особа йому «приписує», і що у цьому ми ніколи не можемо помилитися» [6, с. 706]. Істинність цього твердження ґрунтується на тому, що йдеться не про оцінку натовпом істинності чи хибності пропонованих політиками ідей, а про *почуття людей, відчуття ними щирості чи лукавства політиків*. Почуття ж, як давно відомо, – самодостатні, вони не бувають «лукавими».*

Влада, – зазначається в одній з енциклопедій, – [1] у загальному сенсі – це здатність і можливість справляти визначальний вплив на діяльність, поведінку людей за допомогою певних засобів – волі, авторитету, права, насильства (батьківська, державна, економічна та ін.); [7] політичне панування; [2] система державних органів» [4].

Навряд, чи можна визнати це та подібні визначення є достатньо коректними з наукового погляду. Найбільше, з чим можна погодитися, що тут подано певні параметри вживання слова «влада»: у найширшому – [1], вузькому – [7] та метафоричному (еліпс) – [2]. Сенс ж, в якому міститься претензія на визначення поняття «влада», викликає нерозуміння та заперечення – через неясність, невизначеність тих понять і термінів, за допомогою яких робиться спроба пояснити сенс шуканого.

Крім того, «під владою не слід розуміти в першу чергу застосування матеріальної сили, фізичного примусу» [3, с. 92]. З'ясовується, що ті «сталі і нормальне відносини між людьми, які називаються «владою», ніколи не ґрунтуються на силі». Якраз навпаки: «лише тому, що якась людина (чи група людей) має владу, вона може розпоряджатися тим «суспільним апаратом чи машиною, що зветься «сила» [3, с. 92].

Видається, що більш коректним було б визначення загального змісту поняття влада як певного відношення людей, а саме: людей, які «ведуть» (*ведучих, вождів, провідників* тощо), та тих, «кого ведуть» (*ведених*), тих, що *порядкують*, і тих, що *підпорядковуються*. Від самого початку ці відносини встановлювалися мирно: шляхом *добровільного, глибоко інтимного* визнання «вищості», «зверхності», словом *авторитету* тих чи тих людей або їх об'єднань (*гуртів, партій*).

Власне, *авторитет* – це і є влада, влада – це і є авторитет. Генетичний зв'язок цих суспільних явищ переконливо засвідчує етимологія слів, які їх означають, та логічний зміст відповідних понять. Слово *авторитет* запозичене з німецької мови, німецьке ж (*Autoritat*), у свою чергу, походить від латинського *auctoritas*, яке означає *вплив та влада*.

Так що і батьківська влада – це природний «авторитет» дорослих і влада вождів у первісних суспільствах – це добровільне визнання «авторитету» найсильніших, найспритніших та наймудріших, і духовна влада «володарів дум» – це також добровільне визнання особливих чеснот тих людей, перед якими «схиляються», яких однозначно й незаперечно поважають і тому їм – у тому чи іншому випадку – підпорядковуються. Подібним чином і політична (державна) влада – це, насамперед, – *авторитет*.

Тільки згодом з'явилися інші слова-синоніми для «влади» і «авторитету», такі, як *панування, гегемонія, диктатура, імперіалізм, потуга (power)* та ін., а відтак і змістом означуваних ними понять та явищ з'явилися «насильство» та пов'язані з ним «засоби» («воля», «право», «агресія», «завоювання» і т. д.).

«Слід розрізняти між фактом чи процесом агресії і явищем влади, – наполягав Ортега-і-Гассет – *Влада – це нормальне використання авторитету. А останній завжди заснований на громадській думці – завжди, нині, як і десять тисяч років тому, як серед англійців, так і серед ботокудів. Ніколи ніхто не панував на землі, спираючи свою владу в істоті на щось інше, як на громадську думку*» [3, с. 94]. Чи, може, ви вважаєте, що *суверенність* громадської думки винайшов адвокат Дантон у 1789 році чи святий Томас Аквінський у тринадцятому столітті? – іронізує Ортега. – *Уявлення про цю суверенність могло постати тут чи там, в цю чи іншу дату, але факт, що громадська думка є основною силою, яка витворює в людських спільнотах явище панування, такий старий і тривкий, як саме людство. Отак у Ньютоновій фізиці тяжіння є силою, яка витворює рух. Закон громадської думки – загальний закон тяжіння в політичній історії. Без неї не могло б бути історичної науки*» [3, с. 94].

Термін суверенність, що походить з французької мови (soverainete), в перекладі означає верховенство. Суверен (soverain) – главар, монарх.

Отож, на думку Ортеги-і-Гасета, в системі політичної організації (влади) верховенство належить саме *громадській думці*. «Навіть той, хто хоче правити за допомогою яничар, залежить від *їхньої думки і від думки, яку має про них решта населення*, – зауважує він і тут же уточнює: Насправді, неможливо панувати з допомогою яничарів». І на доказ цього посилається на цілком достовірний історичний факт, схожий на анекдот. Коли Наполеон Бонапарт заявив, що приборкає народ сусідньої країни і силою зброї забезпечить собі жадану владу, Талейран його застеріг: *«З багнетами, екселенціє, можна робити все, крім одного: сидіти на них»*.

Давид Юм «дуже проникливо», за словами Ортеги, заважає, що завдання історичної науки полягає в тому, щоб показати: *«суверенність громадської думки – зовсім не утопічна мрія, а повсякденна дійсність людських спільнот»* [3, с. 94].

Юм, розмірковуючи про природу влади взагалі, політичної, зокрема й особливо, підкреслював, що ніяких конкретних зобов'язань люди (суспільство, народ) ніколи на себе не брали і ніяких обіцянок правителям зберігати вірнопідданство не давали й не дають, а їх підлеглисть (правослухняність) є цілком добровільною і триває доти, поки їхні очікування, надії на забезпечення урядом мирного та спокійного життя справджуються. В іншому разі «ми можемо виявляти опір насильствам вищої влади, не вважаючи останнє злочином і несправедливістю» [6, с. 712]. Який мотив вперше породжує ті випадки підпорядкування, яким ми наслідуюмо, і той рід дій, який формує звичку підпорядкування? – ставить питання Юм і відповідає: «Очевидно, що тут не відіграє ролі ніякий інший принцип, крім загального, спільного, інтересу. Але якщо суспільний, громадський, інтерес насампочаток викликає підкорення урядові, то обов'язок покори має припинитися, як тільки цей інтерес буде порушений у дуже великій мірі і в значних кількостях випадків» [6, с. 712]. Спостереження показують, що такого принципу людство дотримується і на практиці і в теорії, і що ще жодна нація, яка володіла засобами самозахисту, ніколи не зазнавала жорстоких лютувань тиранів і ніколи не піддавалася гонінню за свій опір їм: «Ті, хто підняв зброю проти Діонісія, Нерона чи Філіпа Другого, користувалися прихильністю будь-якого читача, що знайомився з їхніми історіями, і ніщо, окрім крайнього спотворення здорового глузду, не може примусити нас засудити їх. Отже, поза сумнівом, що серед наших моральних понять нема такого безглузлого поняття, як пасивна слухняність, і що ми виправдовуємо опір в найяскравіших випадках прояву тиранії та утисків». І остаточний присуд Юма: *«Загальна думка всього людства у всіх випадках має певний авторитет, але тут, у питаннях моралі, вона, безумовно непогрішна. І непомилності її не перешкоджає той факт, що люди не можуть достеменно з'ясувати принципи, які обґрунтовують її»* [6, с. 712].

З позицією Юма солідаризувався й інший видатний філософ тієї доби – Бенедикт Спіноза. Смісл і мета *громадянського суспільства*, вважав він, – «не що інше, як мир та безпека життя. І тому та верховна влада є найліпшою, за якої люди проводять життя у злагоді і коли їх права додержуються» [5, с. 317]. Під «верховною владою», яка «встановлюється із зазначеною метою», уточнює Спіноза, «я розумію ту, що встановлюється вільним народом, а не ту, яку набувають над народом за «правом війни».

Бо «поза сумнівом, що повстання, війни, презирство чи правопорушення варто приписувати не стільки злості підлеглих, скільки негідному стану верховної влади. Тому що люди не народжуються громадянами, а стають» [5, с. 311].

Отже, влада («гегемонія» тощо) – це не результат захоплення «важелів» управління, засобів *панування*, а швидше спокійне користування авторитетом, джерелом якого є *громадська думка, громадське визнання*. «Правити, – стверджував Ортега-і-Гассет, – це – сидіти. На троні, на першій лаві, в міністерському кріслі. Всупереч наївним і мелодраматичним поглядам, панування і не так питання кулака, як сидіння» [3, с. 93].

Ось красномовний історичний факт із біографії видатного античного політичного та культурного діяча Деметріоса з Фалери та політичної історії колиски демократії Афін.

Деметріос був одним з найвизначніших учнів Аристотеля. Найбільше уславився він тим, що, запрошений Птолемеєм до Олександрії, став фактичним організатором тамтешнього славетного Музеуму (Дому Муз) – своєрідного прототипу майбутніх університетів. У цьому Музеумі викладали філософію, математику, історію найвизначніші тогочасні учені, там діяла обладнана «за останнім словом» тодішньої техніки обсерваторія, в спеціально обладнаному Зоопарку велися біологічні спостереження за поведінкою тварин, зокрема й диких; у розкішному Ботанічному саду здійснювалися дослідження рослин, зокрема й екзотичних, зібраних з усіх кінців світу. Та чи не найбільшою гордістю цього «Університету» була відома Олександрійська бібліотека, що нараховувала сотні тисяч книг (власне сувоїв) з усіх галузей знань. Початок їй поклала особиста книгозбірня Аристотеля, яку пощастило його учням вивезти з Афін разом з учителем, коли над ним нависла реальна загроза смертельного вироку. Історики філософії згадують про це як про подвиг, що дозволив Афінам не заплямувати себе другою (після Сократа) стратою великого мудреця. Музеум, цей світоч античної науки, проіснував понад сімсот років, аж поки не був знищений релігійними фанатиками. Нищення почали християни, підпаливши бібліотеку та зруйнувавши (414 р.) храм Серапіса, а довершили мусульмани, керуючись сакраментальним критерієм халіфа Омара: якщо у тих книгах, що вціліли, написане те ж саме, що в Корані, то вони зайві, а якщо, не приведи Аллах, – щось протилежне, то вони шкідливі...

Деметріос перед тим, як був запрошений до Олександрії, впродовж десяти років (з 317 по 307 р. до н. е.) був «міським головою» у Афінах. І так вдало правив він цим містом-державою, що вдячні афіняни спорудили йому за цей час 360 прижиттєвих пам'ятників! Тобто кожні десять днів «афінський Кличко» розрізає стрічку, відкриваючи пам'ятник самому собі!

На початку одинадцятого року правління Деметріоса думка афінян про нього різко змінилася на гірше. Відтак усі споруджені йому пам'ятники водночас були потрошені, а сам він підданий остракізму – вигнанню з держави [7, с. 182–186].

Достеменно не відомо, що стало причиною такої переміни в громадській думці афінян і чи насправді заслужив такої долі Деметріос. То могло б бути предметом окремого дослідження. В даному разі йдеться лише про те, що *громадська думка* за всіх обставин є найвищим «сувереном», який і надає, і позбавляє влади.

Падіння династії Романових, яка правила триста років, як і загибель імператорської династії Китаю, розвал Австро-Угорської «клаптикової» імперії, як раніше Римської та Священної Римської імперії, звершення цілого ряду революцій в першій третині

XX ст. (Туреччина, Мексика, Китай), розвал Радянського Союзу та крах комуністичного правління у ряді європейських країн, – все це свідчення невідвортної дії «закона всесвітнього тяжіння» у політиці.

Як відомо з історії, зокрема й новітньої, не лише заморських держав, а й нашої, бувають ситуації, за яких в країні не складається *єдина громадська думка*. Коли суспільство розколоне на суперечливі групи, погляди яких перекреслюють одні одних, це не дає можливості мирного встановлення влади. Оскільки ж не тільки «природа не терпить вакууму» – «порожнеча», створена браком єдиної громадської думки, виповнюється брутальною силою. Відбуваються криваві перевороти, громадянські війни, насильницьке захоплення *засобів здійснення* влади (органів державного управління: поліція, армія, суди, тюрми).

Отже, в *крайніх випадках* «сила» виступає на заміну «влади». Проте не назавжди, хоча, буває, й надовго. «Слушного часу», – як тільки у загальній *громадській думці* визначиться відчутна перевага тих чи інших поглядів, – настане, з точністю дії механізму «всесвітнього тяжіння» *тоді відбудеться зміна влади*.

Мистецтво організації громадської думки. Громадська думка як соціокультурна інституція являє собою велику силу. Водночас, з огляду на характер свого становлення (залежно від ситуації), вона має кілька природжених вад. Найпримітніші з них – *суперечливість, рухливість, нестійкість*, а відтак і підвищена «чутливість» до цілеспрямованих впливів, щоб не сказати *піддатливість* різного роду впливам. Природно, що цим, як спокусою, не могли не спробувати скористатися також особи, зацікавлені у використанні потужності громадської думки у власних, іноді корисливих цілях, перетворюючи тим самим мистецтво організації громадської думки на засіб її спотворення, отже – обману, обдурювання людей.

При чому це виникло ще в давнину, практично відразу, як тільки була осмислена потужна роль громадської думки. Уже серед сучасників Клісфена було чимало й інших, притому видатних, майстрів формування громадської думки у вигідному для себе напрямі. У результаті їхньої «творчої діяльності» влада народу обмежувалася махінаціями Ради п'ятисот (Буле), непокорю демів, впливом заможних патронів і *демагогів*⁸. Щоб забезпечити потрібний кворум із 6000 громадян на зборах (еклесії), їх затягали з вулиці *буквально* на мотузку, пофарбованому у червоний колір. У той чи інший спосіб народними зборами маніпулювали лідери аристократів. Так, відомо, що Пісістрат і його сини скористалися думкою народних зборів, щоб підтримувати свою владу впродовж п'ятидесяти років (з 560 до 510 р. до н. е.). Не випадково у грецькій мові тоді з'явилося похідне від *εκκληδία* (еклісія) слово *εκκλησιασσο* (*εκκληδίαζω*) – *утримувати збори*.

Проте будь-які спотворення, перекручення і навіть зловживання не повинні і не можуть відмінити необхідності усвідомлення важливого призначення мистецтва формування громадської думки.

Покликання цього мистецтва просте й благородне: постачати людям правдиву та вичерпну інформацію, надавати їм якнайширшу можливість (безпосереднього чи віртуального) спілкування з певними об'єктами (подіями, явищами, людьми) для якнайшвидшого «освоєння» з ними, та пересвідчення у правдивості інформації.

⁸ Гр. *Διμαρχουρος* (від дзмпт – *народ* + *αρχουρος* – *той, що веде, зваблює, управляє*) – «керівник народу»: людина, яка лестить, догоджає народові, аби в такий спосіб мати вплив на нього та «маніпулювати» ним.

Творчі засади цього мистецтва заклали родоначальники ораторського мистецтва, зокрема Демосфен і Цицерон, брати Гракхи ще в античні часи, «художню» палітру його збагатили видатні сучасні майстри організації громадської думки, зокрема американці Торо та Мартін Лютер Кінг, індус Махатма Ганді, африканець Нельсон Мандела, поляк Лех Валенса та цілий ряд інших діячів, досвід і майстерність яких заслуговує на ретельне вивчення та творче засвоєння.

Як і будь-яке інше, мистецтво організації громадської думки має не лише багату історію, а й розмаїту жанрову «палітру» (*реклама, агітація, пропаганда*) та потужний арсенал комунікативних технологій, включаючи й маніпулятивні.

Належне усвідомлення того факту, що «піар» являє собою не сумнівної слави маніпулятивні технології, спрямовані на досягнення сумнівних цілей, а мистецтво, вага суспільної ролі та рівень соціальної відповідальності якого порівняний з такими соціальними мистецтвами як медицина, педагогіка, архітектура й загалом містобудування, дозволить не просто вдосконалити, але по-новому організувати підготовку фахівців цієї справи. Бо якщо це мистецтво, а не якісь загадкові – іноді підступні, як у сучасних політиків «гречкосіїв», «зв'язки з громадськістю», то до нього належить і ставитись відповідно: з розумінням, що у ньому слід розрізняти мистецтвознавців (спеціалістів із теорії та історії мистецтва) та власне митців – майстрів організації громадської думки, добору та вишколенню яких приділяти особливу увагу.

Вирішенню ряду проблем з формуванням громадської думки в нашій країні істотно могло би посприяти створення *Національного інституту громадської думки*, з підпорядкуванням його, включаючи фінансування та нагляд, безпосередньо Верховній Раді; з наданням цьому закладу *кадрових та інструментальних* можливостей для здійснення науково-дослідних робіт у галузях соціології, соціальної психології та суспільної свідомості; регулярного моніторингу громадської думки; з оснащенням цього Інституту потужною комунікаційною технікою для реалізації результатів наукових напрацювань (радіо, телебачення, Інтернет, друковані засоби) та поширення правдивої інформації не тільки в Україні, але й у зарубіжжі.

Такий Інститут цілком міг би здійснити місію, яка не під силу міністерству інформації. При всій сучасній матеріально-технічній скруті в країні це вкрай необхідно здійснити. До цього спонукує як розв'язана Росією проти нас – водночас з бойовою – нищівна інформаційна війна, так і потреба позитивного інформаційного супроводу просування нашого суспільства шляхом європейського вибору.

Література:

1. Дейвіс Н. Європа : історія / Н. Дейвіс ; пер. з англ. П. Таращук. – Київ : Основи, 2001. – 1463 с. 2. Локк Дж. Два трактата о правлении. Соч. В 3 т. Т. 3. / Дж. Локк. – Москва : Мысль, 1988. – 668 с. 3. Ортега-и-Гассет Х. Бунт мас // *Вибрані твори*. – Київ, 1994. – 424 с. 4. Советский энциклопедический словарь. – Москва : Сов. энцикл., 1983. – 1600 с. 5. Спиноза Б. Политический трактат / Б. Спиноза // *Избр. произ.* В 2 т. Т. 2. – Москва : Гос. изд-во политической литературы, 1957. – 632 с. 6. Юм Д. Трактат о человеческой природе, или попытка применить основанный на опыте метод рассуждения к моральным предметам / Д. Юм // *Соч.* В 2 т. Т. I. – Москва, 1965. – С. 65. 7. Ekschmitt W. *Pamet narodu. Hieroglify, pismo f pisemne nalezy na hlinenych tabulkach, papirech a pergamenech.* – Prague : Orbis, 1974.